

מבוא

ספר העקרים, שחיבר ר' יוסף אלבו בראשית המאה ה־15 בספרד הנוצרית, מתואר על ידי החוקרים לרוב כחיבור הגותי הלוקה בכפליים, הן בחוסר עמקות עיונית הן בהיעדר חדשנות פילוסופית. בהתאם לכך הדעה הרווחת בספרות המחקר היא, שהגותו של אלבו איננה מן המעמיקות והמקוריות שידעה הפילוסופיה היהודית בתולדותיה. ביסודה של ההערכה הנמוכה לאיש ולספרו ניצבת, כמדומה, התפיסה הגורסת, כי את תרומתו ומעמדו של חיבור הגותי יש למדוד על פי עמקות הדיון, מקוריותו ורמת האנליטיות שלו. כנגד מגמה זו ברצוני לטעון, כי רמת העמקות ומידת החדשנות אינן אמות המידה ההולמות ביותר להערכת משנתו ההגותית של אלבו. במקומן אבקש להציע בספר זה קריטריון מחקרי אחר, הנראה לי כנובע ואף כמתחייב מעיון שיטתי בספר העקרים: ניתוח סגנון הכתיבה הנקוט בו, מאפייניו הספרותיים והמניעים שהובילו לאימוצו בידי מחברו. במילים אחרות, טענתי היא כי פענוח 'אמנות הכתיבה' הפילוסופית של אלבו הוא תנאי מוקדם והכרחי לבידור עמדותיו בסוגיות השונות, ולכן גם לבירור מקומו בתולדות ההגות היהודית של ימי הביניים. הסיבה לכך נעוצה, בראש ובראשונה, בדבריו של אלבו עצמו בהערה המופיעה בראש מאמר ב של ספרו, שם הוא דורש מן הקוראים, בין היתר, שלא לחרוץ משפט באשר לעמדותיו השונות לפני שיעמדו על אופיו של סגנון הכתיבה שהוא נוקט. באופן תמוה למדי נטו חוקרי משנת אלבו עד סוף המאה העשרים, ככלל, להתעלם מהערה זו או למצער להמעיט בחשיבותה.

במהלך דברינו ניווכח כי הפניית תשומת הלב אל היבטיה הספרותיים־הסגנוניים של משנת אלבו מאירה אותה באור חדש, ולפיו ספר העקרים הוא יצירה הגותית מחושבת

1 המונח 'אמנות הכתיבה' לקוח מכתרת ספרו של ליאו שטראוס, אשר הניח את יסודות הדיון בסגנון הכתיבה האזוטרית במאה העשרים: L. Strauss, *Persecution and the Art of Writing*, Glencoe, Illinois 1952. שיטתו ההרמנויטית של שטראוס, הניצבת בבסיס המחקר הנוכחי, תידון להלן בפרק ראשון, סעיף א.

ושיטתית, המשקפת מודעות עצמית יצירתית בשילוב עם מודעות חברתית-פוליטית מצד מחברו. מנקודת מבט זו נדון בשני מאפיינים מרכזיים של ספר העקרים:

1. כתיבה אוטורית. התזה המרכזית של המחקר הנוכחי גורסת כי ספר העקרים נכתב בסגנון הכתיבה האוטורית, וזאת בהמשך למסורת האוטורית שנתגבשה במורה הנבוכים לרמב"ם במאה ה-12 ובפרשנות האוטוריסטית שהוצעה למשנתו במאות ה-13 וה-14. כלומר, אלבו מסתיר במקרים רבים את עמדותיו האמתיות בסוגיות השונות מעיניהן של קבוצות קוראים מסוימות. הוא עושה זאת מטעמים שונים ותוך שימוש באמצעי הסתרה מגוונים. גם על כוונתו לכתוב בסגנון זה אלבו מכריז בהערה הפותחת את המאמר השני של ספרו.

2. חלוקה פנימית. כפי הידוע מדברי אלבו בסוף מאמר א, ספר העקרים מורכב משני רבדים כרונולוגיים, היינו מגרסה מוקדמת של מאמר א ומן היצירה המוגמרת, בת ארבעת המאמרים, הכוללת גם עיבוד ועריכה מחודשים של הגרסה המקורית. הפניית תשומת הלב אל הממד הסגנוני של משנת אלבו מאפשרת פרספקטיבה נוספת על העובדה שהספר לא נכתב מלכתחילה כיצירה ספרותית אחת שלמה. נתון זה משמש מצע לתזה חדשה, שלפיה הפער בין שני חלקיו של הספר, קרי בין מאמרו הראשון לשלושת מאמריו האחרים, איננו כרונולוגי בלבד אלא גם מהותי, והוא מוצא את ביטויו בסגנון, במגמות ובתכנים גם יחד.

ראוי לציין, כי בהדגשת חשיבות מאפייניה הספרותיים של משנת אלבו אין משום ביטול חשיבותם וערכם של מאפייניה האחרים, שבהם הושם עד כה עיקר הדגש בשדה המחקר, לאמור הנסיבות ההיסטוריות שבהן נתחבר ספר העקרים ומקורותיו הפילוסופיים המגוונים. אדרבה, הצבת אמת המידה הסגנונית-הספרותית בבסיס דיונו מאפשרת, כמדומה, גם בחינה מחודשת של גורמים אלה עצמם. כלומר, אין להתעלם מכך שהמציאות החברתית הקשה שבה חיו יהודי ספרד הנוצרית באותה עת, מציאות אשר איגרה בתוכה היבטים שונים של רדיפה על רקע דתי – פגיעה כלכלית, אפליה חקיקתית, פרעות ומעל לכול לחץ כבד להמרה לנצרות – הטביעה את חותמה, במידה כזאת או אחרת, על משנתו העיונית של אלבו. ממד היסטורי זה יתפקד במסגרת חיבורנו בעיקר כמצע לדיון במניעים שהובילו את אלבו לנקוט את סגנון הכתיבה האוטורית. במקביל, שפע המקורות הפילוסופיים המנוגדים לעתים זה לזה, אשר הוצג לרוב כביטוי לאופייה המסכם והאקלקטי של משנת אלבו, יפורש אף הוא, על רקע תזת הכתיבה האוטורית של ספר העקרים, כאמצעי סגנוני-ספרותי שבו הוא משתמש כדי להצפין את הראוי בעיניו להצפנה.

המחקר הנוכחי מציג, אם כן, את ספר העקרים כמפגש דרכים פילוסופי-ספרותי-היסטורי, שבו מצטלבת דרכו ההגותית של אלבו עם המציאות החברתית, התרבותית והדתית שבמסגרתה פעל מכאן, ועם מסורת הכתיבה האוטורית-המימונית שאימץ

מכאן. במהלך הדברים נחשוף ונזהה את מאפייני הכתיבה האזוטרית בסוגיות פילוסופיות ותאולוגיות מכריעות הנידונות בספרו, ונדרון במניעים האפשריים שהובילו את אלבו לבחירת סגנון כתיבה זה, תוך עמידה על הנסיבות ההיסטוריות שבמסגרתן נוצר והתנהל מפעלו העיוני.

א. רקע ביו-ביבליוגרפי

הפרטים הידועים על חייו ועל פועלו של אלבו מעטים ולוטים בערפל, ומרביתם הוצגו בעבר כמבוא לסקירות שונות על הגותו. אפילו ההנחה הרווחת, שאלבו חי בין השנים 1380-1444, מבוססת על אומדן ולא על עובדות.² את הידוע לנו ברמת סבירות גבוהה על אודותיו אנו למדים משני מקורות עיקריים: מן הדברים שכתב בספרו ומתעודות היסטוריות שונות.

חייו ופועלו של אלבו

אלבו ממעט להעיר בספר העקרים הערות בעלות אופי ביוגרפי ברור. משום כך כל שניתן ללמוד מדבריו הוא שר' חסדאי קרשקש היה רבו,³ ושבעת כתיבת הספר ישב בעיר סוריה שבממלכת קסטיליה.⁴ לפנינו, אם כן, הוגה שפעל בספרד הנוצרית במחצית הראשונה

- 2 ראה צ' גרץ (גרעטץ), דברי ימי ישראל, ו, מהדורת שפ"ר, ורשה תרס"ו, עמ' 169 והערה 1; I. Husik, *A History of Mediaeval Jewish Philosophy*, New York 1916, p. 406. דעות נוספות באשר לשנת לידתו ולשנת פטירתו של אלבו הוזכרו במבוא ההיסטורי של לודוויג שלזינגר לתרגום ספר העקרים לגרמנית; ראה Joseph Albo, *Buch Ikkarim: Grund- und Glaubenslehren der Mosaischen Religion*, trans. W. Schlessinger & L. Schlesinger, Frankfurt a.M. 1844, p. iii
- 3 אלבו מזכיר את קרשקש בשמו פעמיים בלבד לאורך הספר כולו: (א) בעניין האמונות האמתיות שאינן עיקרים – 'וכן דעת מורי הר"ר חסדאי קרשקש' (א, כו, 200, 18); (ב) בעניין האמונה בנצחיות התורה – 'וכן כתב מורי הרב ר' חסדאי ז"ל' (ג, טז, 148, 8-9). בהמשך נידרש למשמעותם הביוגרפית האפשרית של ההבדלים בניסוח שני הציטוטים הללו; וראה להלן פרק ראשון, סעיף ב. כאן המקום לציין, כי כל ההפניות לספר העקרים בספר זה מתייחסות למהדורתו המדעית והדרג-לשונית: ספר העקרים לרבי יוסף אלבו, מהדורת י' הוויק, פילאדלפיה תר"ץ. ההפניות מציינות מאמר, פרק, עמוד, שורה – לפי סדר זה. כמו כן יצוין כי בכל המובאות מספרו של אלבו, וכן מספרים אחרים, התוספות המוגבלות בסוגריים מרובעים וההדגשות באמצעות פיזור אותיות הן שלי. עוד יצוין, כי מהדורת הוויק מבוססת על מספר מועט יחסית של דפוסים וכתבי יד של ספר העקרים. לרשימה הכוללת את מרבית כתבי היד הידועים של הספר ראה M. Orfali, *Biblioteca de autores lógicos hispano judíos (siglos 11–15)*, Granada 1997, pp. 186–187
- 4 בהקדמת הספר מעיד אלבו על עצמו בהאי לישנא: 'אני הצעיר יוסף אלב"ו היושב פה העיר שורי"אה' (הקדמה, 37, 2-1). לתואר 'הצעיר' השווה להלן הערה 21.

של המאה ה-15 וינק בראשית דרכו מעולמו העיוני וההלכתי של קרשקש, מנהיגה הרוחני והפוליטי של הקהילה היהודית בממלכת ארגוניה, שישב בעיר סרגוסה. מן התעודות ההיסטוריות עולה שאלבו השתתף בוויכוח טורטוזה, הוויכוח הפומבי בין נציג הכנסייה הנוצרית, המומר יהושע הלורקי (ובשמו הקתולי גירונימו דה סנטה פה), לבין נציגי הקהילות היהודיות מממלכות ארגוניה וקטלוניה, ויכוח שהתנהל בין השנים 1413-1414 בחסות האפיפיור בנדיקטוס ה-13.⁵ אלבו ייצג בוויכוח זה את קהילתו, קהילת יהודי העיר דרוקה שבממלכת ארגוניה,⁶ ולא את קהילת יהודי העיר מונריאל שבממלכת נבארה, כפי שהיו מי שסברו בעבר.⁷ אחת מתוצאותיו הוותיקות של הוויכוח הייתה חורבן של קהילות יהודיות רבות ובהן גם קהילת דרוקה, מאורע שקרוב לוודאי השפיע על החלטת אלבו לעקור מארגוניה לקסטיליה ולהתיישב בעיר סוריה, שבה כאמור נכתב ספרו.⁸

- 5 לספרות העוסקת בוויכוח טורטוזה ראה להלן הערה 33. למקומו של אלבו במסגרת הוויכוח ולהשפעת הוויכוח על ספרו ראה י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט, עמ' 326-339; S. Rauschenbach, *Josef Albo: Jüdische Philosophie und christliche Kontroverstheologie in der Frühen Neuzeit (Studies in European Judaism, vol. 3)*, Leiden 2002, pp. 11-61 מסקנותיה העיקריות של ראושנבך מניתוח התעודות ההיסטוריות הן: (א) אלבו הפגין חוסר סבלנות ועייפות מהוויכוח והיה בעמדת מיעוט בקרב היהודים (ראה שם, עמ' 45-47); (ב) ספר העקרים אינו סיכום של דיוני הוויכוח ואף אין הוא מקיים זיקה תוכנית ישירה אליו (ראה שם, עמ' 54-55). נראה כי מסקנות אלה מנוגדות בחלקן למסקנותיו של יצחק בער; ראה בער, שם, עמ' 329-330, 358-359.
- 6 ראה בער, שם, עמ' 326 *Y. T. Assis (ed.), The Tortosa Disputation Regesta of Documents; 326 from the Archivo de la Corona de Aragón Fernando I 1412-1416 (Sources for the History of the Jews in Spain, vol. 6)*, Jerusalem 1998, pp. 20, 24-25
- 7 מקור הטעות הוא ככל הנראה בדיווחו של ר' שלמה אבן וירגה; ראה ספר שבט יהודה לרבי שלמה ן וירגה, מהדורת י' בער וע' שוחט, ירושלים תש"ז, עמ' צה. לביטויי הדעה המוקדמת ראה למשל שלזינגר, ספר (לעיל הערה 2), עמ' 3-4; ג' קרפלס, תולדות ספרות ישראל, ווארשא תרמ"ח, עמ' 469; A. Tänzer, *Die Religionsphilosophie Josef Albo's nach seinem Werke "Ikkarim"*; 469 *Systematisch Drage stellt und Erläutert*, Frankfurt a.M. 1896, p. 20 ודורשיו, ה, ווילנא תרס"ד, עמ' 212; גרץ, דברי (לעיל הערה 2), עמ' 169. דעה זו היא ככל הנראה נקודת האחיזה של החוקרים שזיהו את מונריאל כמקום הולדתו של אלבו. ראה למשל, M. Waxman, *A History of Jewish Literature*, vol. 2, New York 1943, p. 248 ישראל, ב, תל אביב 1960, עמ' 193. לתיעוד הסותר בעניין זה ראה מ' וקסמן, 'שיטתו של ר' יוסף אלבו בעיקרי הדת ויחסה לתורת בני-דורו' ר' חסדאי קרשקש ור' שמעון בן-צמח דוראן, בשבילי הספרות והמחשבה העברית, תל אביב תש"ז, עמ' 151. לדעה שלישית, המציגה את אלבו כנציג העיר מונסון שבממלכת ארגוניה, ראה וייס, שם.
- 8 ראה בער, תולדות (לעיל הערה 5), עמ' 357-358; M. A. Motis Dolader, 'The Disappearance of the Jewish Community of Daroca in the Beginning of the 15th Century', *Proceedings of the Tenth World Congress for Jewish Studies* (1989), division b, vol. 2, Jerusalem 1990,

לבד מן האמור לעיל אין בידינו, כאמור, פרטים רבים נוספים על חייו של אלבו. שתי תעודות ששרדו מצביעות על תפקידיו בקהילה: בתעודה משנת 1403 הוא נתבקש להכריע בצוותא עם קרשקש בסכסוך משפחתי שנתגלע בקרב יהודי דרוקה.⁹ תיעוד נוסף מתייחס לדרשה שנשא אלבו בשנת 1433 במבצר העיר סוריה בטקס ברית המילה של אברהם בנבנישתי.¹⁰ על כך, וכן על סגנונם הדרשני של פרקים רבים בספרו, מבוססת הדעה שאלבו שימש כדרשן.¹¹ לבד מהיותו הוגה, בעל פולמוס, איש ציבור ודרשן רווחת בקרב החוקרים ההנחה שאלבו היה גם רופא.¹² אין בידינו עדות כלשהי מצד אלבו לקיומו של חוג תלמידים סביבו, אך ר' חסדאי ן' חסדאי מעיד על עצמו שאלבו היה אחד מרבותיו.¹³

כתביו בהגות, בפולמוס ובהלכה

ספר העקרים נחקק בתודעה ההיסטורית-התרבותית כחיבורו הגדול ואף היחיד של אלבו, והדעה המקובלת היא שכתביבתו נשלמה בשנת 1425.¹⁴ אולם בספרות המחקר מיוחסים לאלבו חיבורים נוספים, שמרביתם אינם מצויים בידינו:

- D. Gonzalo Maeso, 'La judería de Soria ראה אלבו לסוריה pp. 143–150; y el rabino José Albo', *Miscelánea de Estudios Arabes y Hebraicos* 20, 2 (1971), p. 131
מוטיס דולדר, שם, עמ' 148.
- F. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien: Erster Teil, Urkunden und Regesten*, I, ראה 9
Berlin 1929/1936, p. 778; 'נ' אופיר, הרב חסדאי קרשקש כפרשן פילוסופי למאמרי חז"ל (לאור התמורות בהגות), עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג, עמ' 335–336.
- ראה אברהם זכות, ספר יוחסין השלם, מהדורת צ' פיליפאוסקי, לונדון ועדינבורג 1857, עמ' 226.
M. Saperstein, *Jewish Preaching 1200–1800: An Anthology*, New Haven 1989, p. 36
11 הדרשנות המשוקעת בפרקי העקרים תידון במסגרת הטיפול במבנה הספר ובעריכתו המחודשת של מאמר א. ראה להלן פרק ראשון, סעיף ב.
- 12 ראה למשל וייס, דור (לעיל הערה 7), עמ' 219; גרץ, דברי (לעיל הערה 2), עמ' 169 הערה 1; וכסמן, היסטוריה (לעיל הערה 7), עמ' 248. נציין גם כי בכ"י פריס 1014 (שסימנו במכון לתצלומי כתבי יד שעל יד הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית שבירושלים 15714), דף 157ב, מוזכר ספר רפואה המיוחס לאלבו.
- 13 ראה י"מ תא-שמע, 'לידיעת מצב לימוד התורה בספרד במאה ה-15', בתוך י"ט עסיס ו' קפלן (עורכים), דור גירוש ספרד: קובץ מאמרים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 56.
- 14 ראה למשל שלזינגר, ספר (לעיל הערה 2), עמ' 11; ש"ב אורבאך, עמודי המחשבה הישראלית, ב, ירושלים תשל"ב, עמ' 521; ק' סיראט, הגות פילוסופית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 433. קיימות גרסאות נוספות באשר לשנת סיום כתיבת הספר: יוליוס גוטמן קובע בזהירות, כי הספר נכתב לא לפני שנת 1415; ראה י"י גוטמן, 'לחקר המקורות של ספר העיקרים', דת ומדע: קובץ מאמרים והרצאות (בעריכת ש"ה ברגמן ונ' רוטנשטרייך), ירושלים תשט"ו, עמ' 169. אחרים מציינים את שנת

א. מאמר א של ספר העקרים. כאמור, בשלב ראשון נכתב מאמר א של העקרים כיצירה בפני עצמה, ורק בתקופה מאוחרת יותר ניתוספו שלושת המאמרים האחרים של הספר.¹⁵

ב. 'האחר'. יש הטוענים כי אלבו כתב ספר פולמוס בספרדית (הספר לא נדפס), המתייחס אולי לוויכוח ממשי שהתנהל בטורטוזה.¹⁶ צבי גרץ קבע כי שמו של חיבור זה הוא 'האחר', וכי מטרתו הייתה חיזוק אמונת נצחיות התורה בקרב היהודים.¹⁷ דומני כי יש רגליים לסברה שאלבו שילב חיבור זה בספר העקרים, במאמר ג, פרק כה. פרק זה מתאר ויכוח בין חכם נוצרי התוקף את תורת משה לבין אלבו המגן עליה תוך שהוא תוקף בחזרה את תורת ישו, אם כי הוא אינו כתוב כדיאלוג, אלא כסיכום עיקרי הטענות של צמד המתפלמסים.¹⁸

ג. 'מאה דפין'. חיבור בשם זה מיוחס לאלבו כאחד מספרי הביבליוגרפיות של כתבי המחברים היהודים לאורך הדורות. נושאו של החיבור מוצג בקיצור כ'פולפולים בעיקרי האמונה'.¹⁹ לודוויג שלזינגר הציע לזהות חיבור זה או עם ספר העקרים או

1428 כשנת סיום הכתיבה. ראה למשל טנצר, פילוסופיית הדת (לעיל הערה 7), עמ' 21; וייס, דור (שם), שם; צינברג, תולדות (שם), עמ' 193; ש' ברנפלד, דעת אלהים: תולדות הפילוסופיה הדתית בישראל, ב, ירושלים תשל"א, עמ' 479; *JQR* 70; W. Z. Harvey, 'Albo's Discussion of Time', (1979–1980), p. 211 n. 4. לעומת זאת לפי צבי גרץ נשלמה כתיבת הספר בשנת 1424; ראה גרץ, דברי (לעיל הערה 2), עמ' 169 הערה 1.

15 טענה זו מעוגנת בדברי אלבו שבסוף מאמר א: 'ועד הנה הגיע מה שהיתה כונתנו לבאר... ואולם לבקשת אוהבי ורעי... הגדלתי והוספתי עוד השלשה מאמרים אחרים' (א, כו, 203, 7-1). ראה S. Back, *Joseph Albo's Bedeutung in der Geschichte der jüdischen Religionsphilosophie: Ein Beitrag zur genauern Kenntniss der Tendenz des Buches 'IKKARIM'*, Breslau 1869, pp. 8–10; טנצר, פילוסופיית הדת (לעיל הערה 7), עמ' 19–22, 27; וייס, דור (שם), עמ' 212, 214; וכסמן, היסטוריה (שם), עמ' 250; א' שביד, ספר העיקרים לר' יוסף אלבו [פרקים], ירושלים תשכ"ז, עמ' 25.

16 ראה שלזינגר, ספר (לעיל הערה 2), עמ' 16; י' רוזנטאל, 'ספרות הוויכוח האנטי-נוצרית עד סוף המאה השמונה-עשרה', ארשת ב (תש"ך), עמ' 149–150. ליחס בין השפה הספרדית-הקסטיליאנית, שבה נכתב לכאורה חיבור זה, שפה שהייתה שפת הדיבור בקרב יהודי ספרד ושפת הדרשות בבתי הכנסת, לבין השפה העברית, שהייתה שפתם המדוברת של אליטת המשכילים בלבד, ראה ע' מיוחס-גיניאו, קרובים ורחוקים: עיונים בסוגיות שבין יהודים לנוצרים בספרד של ימי הביניים, תל אביב תש"ס, עמ' 114–115.

17 ראה גרץ, דברי (לעיל הערה 2), עמ' 164.

18 יצוין כי הפרק הושמט ממרבית כתבי היד והמהדורות המודפסות של הספר בהוראת הצנזור; ראה למשל הקדמת הוויכוח למהדורתו (לעיל הערה 3), כרך א, עמ' xxi.

19 ראה י"א בן-יעקב, אוצר הספרים, ווילנא תר"ם, עמ' 274.

עם כתב הפולמוס בספרדית שהוזכר בסעיף הקודם.²⁰ דומני כי במקביל להצעות אלה ניתן להוסיף את האפשרות שכך כינה אלבו את גרסתו המקורית של מאמר א של העקרים, שכן מאמר א אמנם עוסק, רובו ככולו, בסוגיית עיקרי האמונה.

ד. תשובה הלכתית בסוגיית 'אישה קטלנית'. אלבו שלח מכתב תשובה לשאלה הלכתית שנשאל בנוגע לדינה של אישה שנתאלמנה משני בעליה, כאשר האחד מת מוות טבעי והאחר נהרג בפרעות. השאלה הייתה, האם חל על אישה זו דין 'קטלנית' ואסורה היא בנישואין נוספים, או שמא לא חל עליה דין זה נוכח הנסיבות ההיסטוריות המיוחדות שהובילו למותו של אחד משני הבעלים.²¹ נתון ביוגרפי מעניין המתברר מתשובת אלבו לשאלה זו הוא, שלכד מקרשקש הוא ראה את עצמו גם כתלמידו של 'ר' יונה'. ככל הנראה המדובר בר' יונה דיסמאיסטרי, שהיה חמיו של 'ר' שמעון בן צמח דוראן.²²

ה. 'באור מלות ההגיון לרמב"ם'. חיבור זה כולל פירוש קצר ומקוטע למרבית פרקי מלות ההגיון.²³ יש להעיר כי את עיסוקו של אלבו בלוגיקה ניתן אמנם לייחס לעניין מדעי טהור שגילה בתחום זה, אולם מסתבר יותר לראות זאת על רקע מרכזיותו של הוויכוח האנטי-נוצרי בחייו, דהיינו לימוד תורת ההגיון ככלי עזר בפולמוס.²⁴

מסקירת חיבוריו של אלבו מתגבשת דמותו לא רק כהוגה וכבעל פולמוס אנטי-נוצרי, אלא גם כאיש הלכה.²⁵ אף שבידינו רק תשובה הלכתית אחת פרי עטו, דומה כי לא בכך התמצה עיסוקו בענייני הלכה ופסיקת הלכה. בספר העקרים מתגלה אלבו גם כתאורטיקן

20 ראה שלזינגר, ספר (לעיל הערה 2), עמ' 16.

21 ראה 'י' בוקסבוים, 'תשובות חכמי ספרד בדין קטלנית', מוריה ז, ו-ז (תשל"ז), עמ' ב-ז; י"מ תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1000-1350, ירושלים תשנ"ו, עמ' 92; א' גרוסמן, 'ממורשתה של יהדות ספרד: היחס אל האישה ה"קטלנית" בימי הביניים', תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 544-545. יצוין כי אלבו מכנה את עצמו בחתימת תשובתו ההלכתית בשם התואר 'הצעיר', בדיוק כפי שהוא מכנה את עצמו בספרו. ראה בוקסבוים, שם, עמ' ז; והשווה לעיל הערה 4.

22 ראה גרוסמן, שם, עמ' 545 הערה 38.

23 ראה ד' ארליך, 'ביאור לספר מלות ההגיון לרמב"ם המיוחס לר' יוסף אלבו', דעת 60 (תשס"ז), עמ' 103-112.

24 לתפקידה החשוב של הלוגיקה במסגרת הפולמוס היהודי עם הנצרות בימי הביניים ראה ש' רוזנברג, לוגיקה ואונטולוגיה בפילוסופיה היהודית במאה ה"ד, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ד, עמ' 43-46; D. J. Lasker, *Jewish Philosophical Polemics Against Christianity in the Middle Ages*, New York 1977, pp. 90-93 et passim

25 למצב לימוד התורה והיצירה ההלכתית בספרד במאה ה-15 ולדמותו הבולטת בהקשר זה של ר' יצחק קנפנטון ראה למשל א' גרוס, 'קווים לתולדות הישיבות בקאסטיליה במאה ה"ט', פעמים 31 (תשמ"ז), עמ' 3-21; א' גרוסמן, 'יצירתם ההלכתית של חכמי ספרד', בתוך ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 166-173; תא-שמע, לידיעת (לעיל הערה 13), עמ' 47-62.

של ההלכה, ובנוסף הוא מתמודד במהלכו עם סוגיות הלכתיות שונות.²⁶ אשר על כן סבירה בעיניי ההנחה, שתשובתו בדין 'קטלנית' אינה מקרה יוצא דופן אלא עדות לקיומן של תשובות נוספות שכתב במענה לשאלות הלכתיות שהופנו אליו, תשובות שאבדו ולא הגיעו עדינו.²⁷

נחתום סעיף זה בהערה קצרה שעניינה ידיעת השפות של אלבו. נראה כי לכך מן השפה העברית, שבה נכתב ספר העקרים, ידע אלבו ספרדית ולטינית.²⁸ לעומת זאת, על אף שיבוצן של מילים אחדות בערבית יהודית בספרו, מידת שליטתו בשפה הערבית איננה ברורה.²⁹

ב. רקע היסטורי-תרבותי

מן המקורות העוסקים במציאות ההיסטורית, שבמסגרתה ובהקשרה נכתב ספר העקרים, מתבררת מרכזיותן של שתי התרחשויות המקיימות ביניהן זיקה ישירה: הלחץ הכבד להמרת הדת שהופעל על היהודים מצד הכנסייה הנוצרית ותוצאותיו מזה, והוויכוח הרעיוני הנוקב שהתנהל בין הוגים שמרנים ושכלתנים בחברה היהודית פנימה מזה. רושמי תולדות ההגות היהודית בימי הביניים נוטים, ככלל, ליחס משקל רב להקשר ההיסטורי-התרבותי בעיצוב השקפותיו של אלבו ומגמותיו בכתבי העקרים. המחקר

26 ראה למשל וייס, דור (לעיל הערה 7), עמ' 219 והערה 8; ש"ב אורבך, 'ההלכה בתפישתם של ר"ח קרשקש ור"י אלבו', בתוך 'אייזנר (עורך), הגות והלכה: ספר הכינוס השנתי למחשבת ישראל יב, ירושלים תשכ"ח, עמ' יא-טו; א' רביצקי, דרשת הפסח לר' חסדאי קרשקש ומחקרים במשנתו הפילוסופית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 125; ש' רוזנברג, לא בשמים היא: תורה שבעל-פה מסורת וחידוש, אלון שבות תשנ"ז, עמ' 59-68.

27 לאבדן הספרות הספרדית עקב הפרעות והגירוש ראה 'הקר', לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד בסוף המאה החמש-עשרה, ספונות ב (תשמ"ג), עמ' 22.

28 ביחס לשתי השפות ראה I. Husik, 'Joseph Albo the Last of the Mediaeval Jewish Philosophers', *PAAJR* 1 (1928-1930), p. 67. ביחס לספרדית ראה עוד וכסמן, היסטוריה (לעיל הערה 7), עמ' 248, והשווה לעיל הערה 16. ביחס ללטינית ראה עוד H. Tirosch-Rothschild, 'Maimonides and Aquinas: The Interplay of Two Masters in Medieval Jewish Philosophy', *Conservative Judaism* 29 (1980), p. 63. במחשבה היהודית בימי הביניים ובתקופת הרנסאנס, פעמים 51 (תשנ"ב), עמ' 43. לדיון בשאלת ידיעת הלטינית של ההוגים היהודים בספרד בזמנו של אלבו ראה D. J. Lasker, 'The Impact of Christianity on Late Iberian Jewish Philosophy', in B. D. Cooperman (ed.), *In Iberia and Beyond: Hispanic Jews between Cultures*, Newark 1998, pp. 176-177.

29 ראה א, יג, 122, 18, 123, 1; א, כו, 201, 13. ידיעת השפה הערבית בקרב יהודי ספרד הנוצרית היא אחד ממאפייני שרידיו של השלטון המוסלמי בספרד; ראה E. Gutwirth, 'Hispano-Jewish Attitude to the Moors in the Fifteenth Century', *Sefarad* 49 (1989), pp. 239-244.

הנוכחי מציע נקודת מבט שונה, המדגישה את הממד הסגנוני-הספרותי של יצירה הגותית זו. אולם, כפי שצוין בתחילת הדברים, אין בכך משום ביטול ערכו של הגורם ההיסטורי-התרבותי, אלא ניסיון לבחינה מחודשת של אופן השפעתו על משנת אלבו. בסעיף זה נשרטט, אם כן, בקווים כלליים את זירת ההתרחשות של מפעלו העיוני של אלבו.

הלחץ הנוצרי והשלכותיו

בספרות המחקר מקובל הזיהוי הפשוט של מטרת כתיבת העקרים ושל תכניו הגלויים של הספר עם השאיפה לעודד את רוחם של היהודים בספרד הנוצרית בראשית המאה ה-15 ולהשריש בקרבם, נוכח מצוקתם הרוחנית והקיומית הקשה, את האמונה באמתות דתם ובשקירותה של הנצרות.³⁰

כידוע, מאמצע המאה ה-14 ועד לגירושם בשנת 1492, במשך כמאה וחמישים שנה, סבלו יהודי ספרד הנוצרית מלחץ כבד שהופעל עליהם מכיוונה של חברת הרוב הנוצרית שבתוכה חיו, לחץ שתכליתו הייתה להובילם אל אגן הטבילה.³¹ דרכי הפעלת הלחץ היו שונות ומגוונות: גזרות כלכליות וחקיקה אנטי-יהודית מצד השלטונות, הטפות להמרה מצד נציגי הכנסייה שהיהודים הוכרחו להאזין להן, וויכוחים פומביים שהיהודים נאלצו לקחת בהם חלק, וכן פרעות המוניות בעידוד הכנסייה.

מטבע הדברים לא היה הלחץ הנוצרי על היהודים אחיד בכל המקומות ולכל אורך התקופה, והוא התאפיין בנקודות שיא ובתקופות של רגיעה יחסית. שניים מרגעי השיא של הרדיפה הנוצרית בימיו של אלבו היו פרעות קנ"א (1391)³² וויכוח טורטוזה (1413-1414), שבו, כאמור, לקח אלבו חלק פעיל.³³ אחת התוצאות העיקריות של הלחץ הנוצרי

30 לגישה זו ראה למשל הוויק, היסטוריה (לעיל הערה 2), עמ' 407; הנ"ל, יוסף (לעיל הערה 28), עמ' 64-65; בער, תולדות (לעיל הערה 5), עמ' 358-359; אורבאך, עמודי (לעיל הערה 14), עמ' 519-520, 534-535; סיראט, הגות (שם), עמ' 434. לדיון מפורט בסוגיית מטרת כתיבתו של ספר העקרים ראה להלן פרק ראשון, סעיף ב.

31 היריעה הביבליוגרפית בנוגע לסוגיה ההיסטורית הנידונה רחבה מאוד. לסקירות כלליות ראה למשל גרץ, דברי (לעיל הערה 2), עמ' 17-182; בער, תולדות (לעיל הערה 5), עמ' 283-378.

32 לגורמי הפרעות, למהלכן ולתוצאותיהן ראה למשל גרץ, שם, עמ' 61-80; בער, שם, עמ' 284-305; ב' דינור, 'תנועת עליה מספרד לא"י אחרי גזירת קנ"א', ציון לב (תשכ"ז), עמ' 161-174; P. Wolff, 'The 1391 Pogrom in Spain: Social Crisis or not?', *Past and Present* 50 (1971), pp. 4-18; מ' גלצר, 'פבלו דה סנטה מריה – שלמה הלוי – ויחסו לגזירות קנ"א', בתוך ש' אלמוג (עורך), שנת ישראל לדורותיה: קובץ מאמרים, ירושלים תש"ם, עמ' 147-157; י' הקר, 'זיקתם ועלייתם של יהודי ספרד לארץ-ישראל, 1391-1492', קתדרה 36 (תשמ"ה), עמ' 8-17; י"ט עסיס, 'מפעלו של ר' חסדאי קרשקש לשיקום קהילות ישראל לאחר גזירות קנ"א', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות (תשמ"ט), ירושלים תש"ן, חטיבה ב, כרך א, עמ' 145-148.

33 לנסיבות שהובילו לקיומו של ויכוח טורטוזה, למהלך הויכוח ולתוצאותיו ראה למשל גרץ, שם, עמ' 114-127; בער, שם, עמ' 323-358; ח' מרחביה, 'כ"י ספרדי-לאטיני על המאבק נגד התלמוד בתחילת

הייתה המרתם של יהודים רבים לנצרות, חלקם מאונס וחלקם מרצון. תופעה זו הובילה לזעזועים קשים בחברה היהודית, במבנה הארגוני של הקהילות, במעמדן של השכבות החברתיות השונות ובמערכות היחסים בין הקהילות לגורמים השונים שפעלו בסביבתן.³⁴ עקב כך עלו לדיון שאלות תאורטיות ומעשיות גם יחד בעניין מעמדם של המומרים משני הסוגים.³⁵

המ' ה-15', קרית ספר מה (תש"ל), עמ' 271-286, 590-606; ר' בן שלום, 'ויכוח טורטוסה, ויסנטי פרר ובעיית האנוסים על פי עדותו של יצחק נתן', ציון נו (תשנ"א), עמ' 21-45; M. Orfali, 'The Portuguese Edition (1565) of Hieronymus de Sancta Fide's *Contra Iudaeos*', in O. Limor & G. G. Stroumsa (eds.), *Contra Iudaeos: Ancient and Medieval Polemics between Christians and Jews*, Tübingen 1996, pp. 239-256; F. Talmage, 'Trauma at Tortosa: The Testimony of Abraham Rimoch', *Apples of Gold in Settings of Silver: Studies in Medieval Jewish Exegesis and Polemics* (edited by B. D. Walfish), Toronto, Ontario 1999, pp. 71-107

34 לדמותן של הקהילות היהודיות בספרד הנוצרית במאה ה-15 מוקדש השער הראשון בקובץ מאמריו של חיים ביינארט, פרקי ספרד, א, ירושלים תשנ"ה; ראה שם בעיקר עמ' 36-62.

35 שאלת הגורמים הישירים והעקיפים להמרות ההמוניות של יהודים לנצרות בספרד בתקופה הנידונה העסיקה בעבר את המחקרים שהיו עדים לתופעת ההמרה בראשיתה ואת בני דור גירוש ספרד שחוו את השלכותיה, והיא מוסיפה להעסיק את חוקרי תולדות עם ישראל בימינו. שאלה זו קשורה במישרין לתופעת העימות הגותית-התרבותית בחברה היהודית פנימה באותה עת. ראה גרץ, דברי (לעיל הערה 2), עמ' 79-82; י' בער, 'ספר מנחת קנאות של אבנר מבורגוש והשפעתו על חסדאי קרשקש', תרכיץ יא (ת"ש), עמ' 206; הנ"ל, תולדות (לעיל הערה 5), לפי מפתח (ערך המרה ושמד); B. Netanyahu, *The Marranos of Spain from the Late 14th Century to the Early 16th Century According to Contemporary Hebrew Sources*, New York 1966, cf. index (Converts: opinions on reasons for conversion); גלצר, פבלו (לעיל הערה 32), עמ' 152-153; תירושי-טוטיילד, הרמב"ם (לעיל הערה 28), עמ' 61-62; D. J. Lasker, 'Averroistic Trends in Jewish-Christian Polemics', *Speculum* 55 (1980), pp. 294-304; in the Late Middle Ages', ח"ה בן-דשון, 'דור גולי ספרד על עצמו', רצף ותמורה: עיונים בתולדות ישראל בימי-הביניים ובעת החדשה (בעריכת י' הקר), תל אביב תשמ"ד, עמ' 208-220, 232-238; ד' שוורץ, 'הירידה הרוחנית-דתית של הקהילה היהודית בספרד בסוף המאה ה-15', פעמים 46-47 (תשנ"א), עמ' 92-96; י"ט עסיס, 'עני ועשיר בחברה היהודית בספרד היס-תיכונית', פעמים 46-47 (תשנ"א), עמ' 135; בן שלום, ויכוח (לעיל הערה 33), E. Gutwirth, 'Conversions to Christianity amongst Fifteenth-Century Spanish Jews: An Alternative Explanation', in D. Carpi et al. (eds.), *Shlomo Simonsohn Jubilee Volume: Studies on the History of the Jews in the Middle Ages and Renaissance Period*, Tel Aviv 1993, English section, pp. 97-121; הלוי: לבחינת הגורמים להמרת הדת בקרב יהודים בספרד במאה ה-15, פעמים 54 (תשנ"ג), עמ' 103-116; י"מ תא-שמע, 'הלכה, קבלה ופילוסופיה בספרד הנוצרית – לביקורת ספר "תולדות היהודים בספרד הנוצרית"', שנתון המשפט העברי יח-יט (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 479-481; F. Talmage, 'The Francisc de Sant Jordi-Solomon Bonafed Letters', *Apples of Gold in Settings of Silver* (n. 33 above), pp. 255-256

לצד שיאי הלחץ הנוצרי חשוב להדגיש כי יהדות ספרד חוותה גם תקופות נוחות יותר בין פרעות קנ"א לגירוש. ההיסטוריונים מרווחים, שבעקבות שינויים מדיניים בקסטיליה ובארגוניה התרחשו תהליכי התאוששות מסוימים במצבן של קהילות יהודיות בממלכות אלה לאחר ויכוח טורטוזה, ובעיקר החל בשנות העשרים של המאה ה-15, תקופה שבמהלכה נשלמה כתיבתו של ספר העקרים.³⁶ נקודה זו תוצג כבעלת משמעות לטענתנו בדבר ההבחנה המהותית בין שני חלקיו של הספר.

בין שמרנים לשכלתנים

מגמה נוספת בספרות המחקר מבליטה את עמדתו של אלכו בוויכוח התאולוגי בין שמרנים לשכלתנים בהגות היהודית. בתחום זה אנו עדים בתקופה המדוברת להתעוררות מחודשת של הוויכוח בין תלמידי הרמב"ם למתנגדיו, קרי בין הוגים שכלתנים, המחייבים את לימוד הפילוסופיה ומבקשים לשלבה בעולמם הרוחני-הדתי תוך יישוב הסתירות המתגלעות בינה לבין מקורות ההתגלות באמצעות פרשנות אלגורית-פילוסופית, להוגים שמרנים, השוללים את העיסוק בפילוסופיה ורואים בספרות הקבלה המשך אותנטי של שרשרת ההתגלות. חשוב לציין כי הוויכוח ההגותי באותה עת נגרר, בליבוי ההידרדרות הרוחנית של הקהילה היהודית וגלי ההמרה לנצרות שפקדו אותה, לכדי מסכת קשה של הטחת האשמות ודה-לגיטימציה מצד אנשי המחנה השמרני, כר' שם טוב אבן שם טוב, ר' שלמה אלעמי ואחרים, כלפי השכלתנים.³⁷

על הזיקה בין מאפייני ההגות היהודית של המאה ה-15 לבין המציאות ההיסטורית באותה תקופה עמדו החוקרים בהרחבה. ההוגים בתקופה זו נדרשו, בין השאר, להתמודד עם מצבם הקשה של היהודים ועם הסכנה החברתית והקיומית שבהמרת רבים מהם

ה-13, לשם השוואה, ראה J. Cohen, 'The Mentality of the Medieval Jewish Apostate: Peter Alfonsi, Hermann of Cologne, and Pablo Christiani', in T. M. Endelman (ed.), *Jewish Apostasy in the Modern World*, London 1987, pp. 20–47

36 ראה למשל בער, תולדות (לעיל הערה 5), עמ' 358, 369–364; S. W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, vol. x, New York & London 1965, p. 218; E. Gutwirth, 'Towards Expulsion: 1391–1492', in E. Kedourie (ed.), *Spain and the Jews: The Sephardi Experience 1492 and After*, London 1992, pp. 51–73 (לעיל הערה 34), עמ' 131, 164–167, 262.

37 ראה למשל בער, שם, עמ' 369–372; 'א' גוטליב, 'על ררכו של ר' שם טוב בן שם טוב לקבלה', מחקרים בספרות הקבלה (בעריכת י' הקר), תל אביב תשל"ו, עמ' 347–356; מ' בניהו, 'ספר האמונות לרבי שם טוב בן שם טוב גניזתו וגילוי', מולד ה (תשל"ג-תשל"ד), עמ' 658–662; בן-ששון, דור (לעיל הערה 35), עמ' 232–238; שוורץ, הירידה הרוחנית-דתית (לעיל הערה 35), עמ' 92–114; הנ"ל, ישן בקנקן חדש: משנתו העיונית של החוג הנאופלטוני בפילוסופיה היהודית במאה ה-14, ירושלים תשנ"ז, עמ' 18–28; ביינארט, שם, עמ' 61–62.

לנצרות, ומטרתם הייתה לבסס את עליונותה של היהדות על פני הנצרות באמצעות דברי אפולוגטיקה ופולמוס.³⁸ ההגות היהודית במאה ה-15 מתאפיינת ככלל במגמה של שילוב יסודות פילוסופיים וקבליים, בהיעדר חדשנות פילוסופית, בהזדקקות לפולמוס האנטי-נוצרי, בעיסוק בסוגיית עיקרי הדת היהודית ובהיכרות עם יסודות מרכזיים בתאולוגיה הנוצרית.³⁹

יהיה זה נכון לקבוע, כי אין הסכמה בקרב החוקרים בנוגע לשאלת מקומו של אלבו במסגרת ויכוח תאולוגי זה: לרוב מתואר אלבו כהוגה שמרן,⁴⁰ וחוקרים רבים אף עמדו על יחסו החיובי לקבלה;⁴¹ לעומת זאת יש מי שזיהו אותו דווקא כמשתייך

- 38 ראה למשל בער, שם, עמ' 358-363; יצחק בן משה הלוי (פרופיט) דוראן, כלימת הגויים ואיגרת אל תהי כאבותיך, מהדורת א' תלמג', ירושלים תשמ"א, מבוא, עמ' ט-כה; ר' חסדאי קרשקש, ספר ביטול עיקרי הנוצרים, תרגום יוסף בן שם טוב, מהדורת ד"ר לסקר, רמת גן תש"ן, מבוא, עמ' 11-19; J. Cohen, 'Profiat Duran's *The Reproach of the Gentiles* and the Development of Jewish Anti-Christian Polemic', *Shlomo Simonsohn Jubilee Volume* (n. 35 above), pp. 71-84
- 39 למאפייני ההגות היהודית במאה ה-15 ככלל ראה למשל H. Davidson, 'Medieval Jewish Philosophy in the Sixteenth Century', in B. D. Cooperman (ed.), *Jewish Thought in the Sixteenth Century*, Cambridge, MA 1983, pp. 112-113; Ch. H. Manekin, 'Hebrew Philosophy in the Fourteenth and Fifteenth Centuries: An Overview', in D. H. Frank & O. Leaman (eds.), *History of Jewish Philosophy (Routledge History of World Religions, vol. 2)*, London 1997, pp. 350-378
- י' הקר, 'מקומו של ר' אברהם ביבאג' במחלוקת על לימוד הפילוסופיה ומעמדה בספרד במאה ה"ט", דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות (1969), ירושלים תשל"ג, כרך ג, עמ' 151-158; ש' רגב, 'המחשבה הרציונל-מיסטית בהגות היהודית במאה ה"ט', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ה (תשמ"ו), עמ' 155-189; הנ"ל, 'לבעיית לימוד הפילוסופיה בהגות המאה ה"ט': ר' יוסף ו' שם טוב ור' אברהם ביבאגו', דעת 16 (תשמ"ו), עמ' 57-85; י' שוורצמן, 'פירושו של יצחק ו' שם טוב ל"מורה נבוכים"', דעת 26 (תשנ"א), עמ' 43-59; לסקר, השפעת (לעיל הערה 28), עמ' 175-190; תלמג', טראומה (לעיל הערה 33), עמ' 385-389.
- 40 ראה למשל הוזיק, היסטוריה (לעיל הערה 2), עמ' 406; E. I. J. Rosenthal, 'Torah and *Nomos* in Medieval Jewish Philosophy', in R. Loewe (ed.), *Studies in Rationalism, Judaism and Universalism in Memory of Leon Roth*, London 1966, pp. 225-226; A. S. Halkin, 'Yedaiah Bedershi's Apology', in A. Altmann (ed.), *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, Cambridge, MA 1967, p. 184 & n. 133
- אורבאך, עמודי (לעיל הערה 14), עמ' 534-535; בן-ששון, דור (לעיל הערה 35), עמ' 234; ד' שוורץ, 'בין שמרנות לשכלתנות (הגותו העיונית של חוג הרשב"א)', דעת 32-33 (תשנ"ד), עמ' 145-146.
- 41 ראה למשל טנצר, פילוסופיית הדת (לעיל הערה 7), עמ' 30, 55; וייס, דור (לעיל הערה 7), עמ' 218-219; גרץ, דברי (לעיל הערה 2), עמ' 178; ז' הרוי, 'יסודות קבליים בספר אור ה' לר' חסדאי קרשקש', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ג), עמ' 109; דוידסון, פילוסופיה (לעיל הערה 39), שם; ד' שוורץ, הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן תשנ"ז, עמ' 205-208. לגישה הפוכה, הרואה באלבו את ההוגה בעל הנטייה הפחותה ביותר למיסטיקה מבין ההוגים היהודים בימי הביניים,

לחוגי המשכילים שיצאו נגד מבקרי הרמב"ם.⁴² אפשר שהמבוכה המשתקפת מן הדיון המחקרי באשר לאופייה הכללי של משנת אלבו נובעת מסגנון הכתיבה האזוטרית שהוא נוקט בספרו. אנו נעמוד על קיומן של שתי עמדות מנוגדות לפחות בדיונים המתנהלים בספר העקרים בסוגיות השונות, כאשר לרוב תשקף אחת מהן עמדה שמרנית, והאחרת עמדה שכלתנית-דתית. חשוב להדגיש כבר בשלב זה, כי לא בהכרח תזוהה תמיד דעתו האמתית-האזוטרית של אלבו עם העמדה השכלתנית. התמונה שתצטייר במהלך דברינו תהיה מורכבת יותר, ותצביע על כך שהגותו של אלבו מתנהלת במספר מסלולים במקביל, ושהאזוטריזם שלו עשיר ומגוון ולא חד-ממדי.

סביר אם כן להניח, שבעת כתיבת ספרו אכן נתן אלבו את דעתו על ההתרחשויות החברתיות, התרבותיות והעיוניות הנזכרות לעיל.⁴³ עם זאת, זיהוי העמדות המוצהרות המופיעות ברובד הנגלה של העקרים כדרך שבה בחר אלבו להגיב להתרחשויות אלה יש בו משום התעלמות מסגנונו האזוטרי של ספר זה ומן הרובד הפנימי והנסתר שלו, שבו מוצפנות לעתים קרובות עמדות שונות מאלה הגלויות. מנקודת מבט זאת מייחס המחקר הנוכחי לגורם ההיסטורי תפקיד כפול: ראשית, עובדת כתיבת ספר העקרים בנסיבות של היעדר סובלנות מחשבתית, הן מחוץ הן מבית, תסייע לביסוס הגדרתו כחיבור שנכתב בסגנון הכתיבה האזוטרית, כלומר כחיבור שיש לקרוא בו 'בין השורות'. שנית, המציאות החברתית שבמסגרתה נכתב הספר תסמן כיוונים אפשריים לכירור מניעי ההסתרה של אלבו בסוגיות השונות.

ראה B. Netanyahu, *Don Isaac Abravanel: Statesman and Philosopher*, Philadelphia 1968, p. 112. יצוין כי זיקתו של אלבו לקבלה משתלבת היטב במגמה הכללית המאפיינת את ספרות הפילוסופיה היהודית שנכתבה במאה ה-15 בספרד, שבניגוד לתקופות קודמות נטתה לעסוק ברעיונות קבליים ואף להפנימם. לביבליוגרפיה מפורטת בעניין זה ראה ב' הוס', 'על מעמד הקבלה בספרד לאחר פרעות קנ"א' ("ספר פוקח עוורים"), פעמים 56 (תשנ"ג), עמ' 20, הערות 2-3; והשווה תא-שמע, הלכה (לעיל הערה 35), עמ' 479-495. שאלת יחסו של אלבו לקבלה ראויה בעיניי לדיון נפרד.

42 ראה למשל גרץ, שם, עמ' 168-169; וכסמן, היסטוריה (לעיל הערה 7), עמ' 253; בניהו, ספר (לעיל הערה 37), עמ' 660-661.

43 לדוגמה, אחדים מן החוקרים מבקשים לזהות אצל אלבו רגישות מיוחדת לסוגיית המומרים מאונס. ראה נתניהו, המרנוס (לעיל הערה 35), עמ' 96, 118-119, 122-127, S. Regev, 'The Attitude towards the *Conversos* in 15th-16th Century Jewish Thought', *REJ* 156 (1997), pp. 120-121. גישה זו קיימת במחקר גם ביחס להגותו של קרשקש; ראה נ' אופיר, 'קריאה חדשה באור ה' לר' חסדאי קרשקש ובעיית האנוסים', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות (תשל"ג), ירושלים תשנ"ד, חטיבה ג, כרך ב, עמ' 41-47.

ג. מבנה הדיון

החיבור שלפנינו כולל ארבעה פרקים. הפרק הראשון עוסק בניתוח ממד הכתיבה של ספר העקרים ומבקש לייסד את תזות הכתיבה האזוטרית והחלוקה הפנימית המהותית של הספר על תשתית טקסטואלית הולמת, דהיינו על התבטאויותיו המפורשות של אלבו בעניינן.

שלושת הפרקים האחרים מוקדשים לניתוח סוגיות הגותיות מרכזיות שבהן אלבו עוסק בספרו. הפרק השני דן בתורת האלוהות של אלבו, וחושף את הריבוד הפנימי הקיים בדיוניו בסוגיות תאולוגיות מכריעות. הוא פותח בדיון קצר בתורת התארים האלוהיים וממשיך בניתוחים נרחבים של תפיסת הבריאה, של ההוכחות הפילוסופיות למציאותו של האל ושל מהות האחדות האלוהית. הפרק השלישי עוסק בתורת האדם של אלבו, ובמסגרתו נחשפת הכתיבה הכפולה המאפיינת את דיוניו במהותה של השלמות האנושית, במשמעותן של מצוות התורה ובהגדרתה של מצוות אהבת האל המוטלת על האדם. הפרק הרביעי דן בתורת ההשגחה והגמול של אלבו, כאשר במהלכו שב ומתברר סגנון הכתיבה האזוטרית של הספר. הסוגיות הנידונות בפרק זה הן בעיית הרע, משמעות התפילה ומהותם של השכר והעונש הגשמי והרוחני. חשוב לציין כי מרבית הסוגיות הנזכרות לא זכו עד כה לדיון יסודי ומקיף בתולדות חקר משנת אלבו.

העיון בכל סוגיה וסוגיה יתנהל, ככלל, כדלקמן: ראשית תוצגנה הגישות הקיימות במחקר לגבי עמדת אלבו בנושא. בשלב השני ינותחו דיוניו בסוגיה זו, תוך הבחנה בין דבריו בדיון המרכזי המוקדש לה בספר העקרים לבין ההערות הנוספות בעניינה הפזורות במקומות אחרים לאורך הספר. במקרים מסוימים נערוך הבחנה גם בין דברי אלבו בנושא במאמר א לבין דבריו בענייניו במאמרי הספר האחרים. מתוך העיון הטקסטואלי תיחשפנה התפיסות השונות, הנגדיות או הסותרות, המופיעות בדבריו, ויזוהו מאפייניו הסגנוניים הספציפיים של כל דיון, דהיינו אמצעי ההסתרה המגוונים הננקטים במהלכו. על בסיס זה נצביע על אפשרויות שונות באשר לזהות עמדתו האמתית של אלבו בסוגיה, ונציג השערות אחדות בדבר המניעים שעשויים היו להוביל אותו להימנע מחשיפתה לעיני כול.

נחתום את ספרנו בניתוח המסקנות המתגבשות מעיוננו במשנתו הפילוסופית-הדתית של אלבו ובכחינת משמעויותיהן הענייניות והמתודולוגיות.